

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2017 metai

2

LI

Vilnius 2018

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2017

2

Vilnius 2018

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2017

2

Vilnius 2018

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ

Projekto finansavimo sutartis Nr. LIP-074/2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznaneje

Zigmantas KIAUPA

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Joachim TAUBER

Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Vladas Sirutavičius. **Lietuviai ir Lietuvos lenkai, Lietuva ir Lenkija 1988–1994.** Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017. 495 p. ISBN 978-609-8183-29-0

Vladas Sirutavičius parašė solidžią studiją tema, kuri ir šiandien kursto daug aistrų tiek Lietuvos vidaus politikoje, tiek jos santykiuose su Lenkija. Knyga apie lietuvių ir lenkų bei Lietuvos ir Lenkijos santykius 1988–1994 m. leidžia geriau suvokti ir dabartines šių santykių problemas.

Reikia pabrėžti, jog autorius labai vykusiai pasirinko tyrimų objektą, analizuodamas bendrai, o ne bandydamas atskirti ir lietuvių santykius su lenkų tautine grupe, ir tarpvalstybinius dviejų šalių santykius. Perskaičius visą darbą, tampa akivaizdu kaip glaudžiai susijusios buvo (ir išliko) šios dvi problemos. Jau vien dėl šios priežasties ši studija turėtų tapti privalomu skaitiniu kai kuriems dešiniųjų pažiūrų Lietuvos politikams, bandantiems šias problemas dirbtinai atskirti vieną nuo kitos.

Savo analizę autorius pagrįstai pradeda nuo 1988 metų. Lietuvių ir lenkų problemos išryškėjo būtent šiuo laikotarpiu. „Sąjūdžio“ susikūrimas bei sustiprėjęs Lietuvos nepriklausomybės siekis akivaizdžiai keitė situaciją tuometinėje Lietuvos SSR, ir tai negalėjo nekelti pagrįsto susirūpinimo Lietuvos tautinėms mažumoms, visų pirma – kompaktiškai Lietuvos teritorijoje gyvenantiems lenkams. Autorius taikliai identifikuoja pirmąją lietuvių ir lenkų grupių nesutarimų priežastį – tuometinės Lietuvos SSR Aukščiausios Tarybos sprendimą, iškėlusį lietuvių kalbos reikšmę. Visiškai sutinkant su tokiu pastebėjimu, reikėtų pridurti, jog lenkų tautinę grupę neraminusių ženklų būta ir daugiau. Visų pirma knygos autorius, atrodo, nepagrįstai ignoruoja tada spaudoje vykusias diskusijas, pasirodžiusius tekstus apie Lietuvos lenkų kilmę. Lietuvių istorikams (tarp jų ir man pačiam) pritrūko socialinio jautrumo suvokti, kokių emocijų sukels, nors istoriškai ir pagrįsti, teiginiai apie tai, kad dauguma Lietuvos lenkų – amžių bėgyje sulenkėję lietuviai. Tokie teiginiai surado platų atgarsį tarp Lietuvos lenkų. Jie sustiprino po nutarimo dėl lietuvių kalbos atsiradusį įtarimą, kad lietuviai gali imtis įgyvendinti priverstinę lenkų lituanizacijos programą. Būtent šios baimės tada ir pagimdė pagrindinius lenkų tautinės grupės reikalavimus: teritorinė autonomija, apimanti Vilniaus, Šalčininkų bei dalį kitų rajonų, kuriuose gyveno lenkai, pavardžių, vietovardžių rašyba bei lenkų kalbos statusas Lietuvoje.

Svarstydamas teritorinės autonomijos turinio klausimą, knygos autorius susidūrė su vienu dideliu rebusu. Jam reikėjo atsakyti į klausimą, kiek realus buvo vieno lenkų veikėjo Jano Ciechanowicziaus planas sukurti Vakarų lenkų Sovietinę Socialistinę Respubliką. Knygoje šie bandymai vertinami kaip vieno avantiūristo išsišokimas, neturėjęs rimtesnio palaikymo nei tarp Lietuvos lenkų, nei Sovietų Sąjungos vadovybėje. Nors knygoje pateikta Sovietų Sąjungos politikos nacionalinių judėjimų sovietinėse respublikose atžvilgiu analizė tarsi ir rodo aiškios Kremliaus politikos nebuvimą, tačiau panašu,

kad V. Sirutavičius nevertino, o gal lengvabūdiškai atmetė kai kuriuos svarbius šaltinius, liudijančius ką kita. Tai visų pirma paties J. Ciechanowicziaus atsiminimai, lenkų emigracinės spaudos pranešimai, o svarbiausia – Grzegorz Kostrzewa-Zorboso, tuometinio Lenkijos užsienio reikalų ministerijos Europos departamento vicedirektoriaus, koordinavusio 1989–1991 m. sovietinės armijos išvedimo iš Lenkijos klausimus, pasisakymai. Šiuose šaltiniuose kalbama apie realias tokios respublikos sukūrimo galimybes, kurios nebuvo realizuotos pasipriešinus „Solidarumo“ veikėjams Lenkijoje. Tiesa, šias kalbas privačiame pokalbyje paneigė Adamas Michnikas, tačiau nepaisant to, tokių šaltinių informacijos negalima visiškai ignoruoti.

Lietuvos komunistų partijos reakcija į tokius lenkų reikalavimus buvo vienareikšmė. Nors komunistams, kaip, beje, ir „Sąjūdžio“ atstovams autonomijos reikalavimai buvo nepriimtini, tačiau dėl visų kitų lenkų keliamų klausimų jie buvo pasirengę derėtis. Antai dar sovietiniais metais buvo priimtas Tautinių mažumų įstatymas, kuriame teigiama, kad teritorijoje, „kurioje gyvena tautinės mažumos, informaciniai užrašai greta lietuvių kalbos gali būti ir tautinės mažumos kalba“. Kaip pastebi autorius, panašios politikos bent pirmaisiais Nepriklausomybės metais laikėsi ir naujoji Lietuvos valdžia. Bizūno ir rimbo politika lenkų tautinės grupės atžvilgiu buvo siekiama dviejų tikslų: atgrasyti lenkus nuo teritorinės autonomijos siekių bei gauti jų palankumą balsuojant apklausose dėl Lietuvos nepriklausomybės ar Rusijos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos. Būtent dėl šių priežasčių buvo padaryti atitinkami pakeitimai Lietuvos įstatymuose. Dėl to buvo numatyta tiesioginio valdymo galimybė savivaldybėse, kurios ignoruoja centro nurodymus. Kita vertus, priimtas tautinėms mažumoms palankus Tautinių mažumų įstatymas. Jame buvo patvirtinta nuostata informacinius užrašus rašyti ne tik lietuvių, tačiau reikalui esant ir tautinės mažumos kalba. 1991 m. sausio 29 d. Seimas įpareigojo Vyriausybę pateikti Lietuvos administracinio suskirstymo projektą, pagal kurį Vilniaus apskrities pagrindą turėjo sudaryti Vilniaus ir Šalčininkų rajonai. Kita vertus, panašiu laiku buvo priimtas sprendimas pavardes pasuose rašyti tik valstybine lietuvių kalba.

Knygos autorius, remdamasis Lietuvos valstybei svarbių apklausų analize, parodė, kad šie žingsniai „papirko“ lenkų bendruomenės aktyvistus. Jie ragino bendruomenės narius palankiai balsuoti Lietuvai svarbiose apklausose, tačiau akivaizdu, kad didesnioji Lietuvos lenkų dalis šių raginimų nepaklausė ir balsavime dėl Lietuvos nepriklausomybės ir Rusijos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos dalyvavo pasyviai. Kita vertus, jie gana aktyviai dalyvavo Lietuvos Respublikos paskelbtame nelegaliu referendume dėl Sovietų Sąjungos ateities. Šis lenkų bendruomenės nelojalumas lėmė, jog žlugus pučui Maskvoje ir po tarptautinio Lietuvos pripažinimo Seimas priėmė sprendimą įvesti tiesioginį valdymą Vilniaus ir Švenčionių rajonuose.

V. Sirutavičiaus pateiktoje analizėje nesunku pastebėti, kad 1988–1991 m. antros pusės Lietuvos lenkų klausimas buvo Lietuvos vidaus problema: Lenkija šiuo laikotarpiu turėjo mažai galimybių veikti lietuvių ir lenkų santykius Lietuvoje. Visgi Lenkijos fakto-

riaus ir šiuo laikotarpiu nederėtų visiškai ignoruoti. Juo labiau kad „Solidarumo“ sparnas pokomunistinėje Lenkijos vyriausybėje vadovavosi Jerzy Giedroyc ir Juliuszo Mieroszowiecziaus suformuluota „ULB doktrina“, remiantis kuria Lenkija privalėjo atkurti draugiškus santykius su kaimyninėmis Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos valstybėmis, visiems laikams atsisakyti teritorinių pretenzijų.

Aiškiausias Lenkijos poveikis galėjo pasireikšti darant įtaką į Lietuvos SSR Aukščiausiąją Tarybą išrinktų Lietuvos lenkų deputatų elgesiui dėl balsavimo už Kovo 11-osios Nepriklausomybės aktą. Ši istorija yra be galo paini. Pagal vieno amžininkų atsiminimus lemiamą įtaką Lenkijos deputatų elgesiui turėjo pokalbis su Lenkijos ambasadoriumi Maskvoje, kiti tokio pokalbio faktą neigia. Dėl šios priežasties galimo Lenkijos poveikio klausimą knygos autorius palieka atvirą.

Sveikintina, kad V. Sirutavičius, analizuodamas Lenkijos politiką Lietuvos atžvilgiu, taiko lyginamąjį metodą. Visgi gana kategoriška jo išvada, kad Lenkijai santykiai su Lietuva buvo antraeiliai, tik iš dalies teisinga. Nekyla didesnių diskusijų, kad lenkai pagrindiniu sąjungininku rytuose laikė atsikuriančią Ukrainos valstybę ir dėl to mažiau dėmesio skyrė Lietuvai. Iš tikrųjų Lenkijos užsienio politiką labai stipriai veikė galimybės. Būtent dėl šių priežasčių 1991–1993 m. daugiausia tarpvalstybinių sutarčių buvo pasirašyta su Baltarusija. Pastaroji Varšuvai atrodė per daug prorusiška valstybė ir dėl to ne tokia reikšminga ateities partnerė kaip Ukraina ar iš dalies Lietuva¹. Didelę įtaką santykių dinamikai turėjo tas faktas, kad būtent lietuviai automatiškai nepriiminėjo Lenkijos pasiūlymų, kaip tai darė baltarusiai, o iš dalies ir ukrainiečiai, bet siekė kuo geriau šiuos Varšuvos norus išnaudoti tvirtinant Lietuvos SSR, o vėliau ir Lietuvos Respublikos subjektiškumą. Dėl šios priežasties LSSR valdžia sėkmingai blokavo Lenkijos konsulato Vilniuje atidarymą, o siekdama sulaukti bent dalinio valstybingumo pripažinimo iš Lenkijos pusės, ilgą laiką stabdė ir šabloninės deklaracijos tarp Lietuvos ir Lenkijos pasirašymą. Visgi tokie santykiai neturėjo ilgalaikės perspektyvos. V. Sirutavičius gana taikliai pastebėjo, kad lemiamą vaidmenį Lietuvos ir Lenkijos santykiuose atliko sėkminga Lenkijos integracija į europines, regionines struktūras ir tokie patys Lietuvos siekiai.

Skrupulingai išnagrinėta lietuvių ir lenkų bei Lietuvos ir Lenkijos santykių istorija leidžia geriau suprasti ir tų santykių transformacijas. Akivaizdu, jog po tarptautinio Lietuvos pripažinimo lietuviai prarado bet kokias paskatas atsižvelgti į lenkų tautinės grupės poreikius. Kaip taikliai ne vienoje knygos vietoje pastebi autorius, tuo metu manyta, kad šios problemos išsprendž savaiame, vykdant reformas visos Lietuvos mastu. Visgi galutinai nuo šių problemų nusigręžti lietuviams nepavyko. Ir pagrindinė to priežastis – eurointegracijos siekis, kurį galėjo paspartinti geri santykiai su Lenkija. Taigi, remiantis knygoje

¹R. Czachor, *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991–2011. Studium politologiczne*, Polkowice, 2011, s. 76–78.

išdėstytais faktais, berods, galima teigti, kad vėliausiai nuo 1992 m. pradžios pasikeitė pagrindiniai lietuvių ir Lietuvos santykių veikėjai. Lietuvos lenkus kaip diskusijų subjektą išstūmė Lenkijos valstybė. Šiuo laikotarpiu ir pasikeitė diskutuojamos problemos. Lietuvos valstybei sustiprėjus, automatiškai atkrito teritorinės autonomijos klausimas. Nors toliau išliko pavardžių, vietovardžių rašybos problemos, vėliau prisidėjo žemės grąžinimo lenkų mažumai reikalai, tačiau šiuo laikotarpiu Lietuvos pusė aktyviai pradėjo kelti praeities įvertinimo, o konkrečiai Vilniaus užgrobimo 1920 m. klausimą. Kitaip tariant, nuo 1992 m. Lietuvos ir Lenkijos santykiuose ėmė dominuoti lenkų tautinės grupės *versus* istorinės problemos.

Bene pirmą kartą reikalavimą įvertinti Želigowskio akciją lietuviai iškėlė derėdamiesi dėl draugiškų santykių ir kaimyninio bendradarbiavimo deklaracijos 1991 m. rugsėjo mėnesį. Tačiau šis klausimas itin neeskaluotas. Daugiausia aistrų debatuose dėl šio dokumento kėlė lenkų tautinės mažumos problemos.

V. Sirutavičius bene išsamiausiai iš visų ligšiolinių tyrinėtojų nušvietė šių derybų eigą ir parodė, kaip per kelerius metus abi šalys kardinaliai keitė savo poziciją. Iki Maskvos pučo Lietuvos pusė, siekdama bent dalinio Lietuvos pripažinimo, norėjo platesnės deklaracijos versijos. Lenkai tuo metu norėjo labiau tradicinio, nei vienos pusės neįpareigojančio teksto. 1991 m. rudenį jau lenkai pakeitė savo pozicijas. Knygos autorius įtikinamai argumentuoja, kad didesnę dėmesį lenkų tautinei grupei išprovokavo tiesioginio valdymo įvedimas Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose, ir jie į deklaraciją žiūrėjo kaip į svarbų instrumentą gerinant tautinių mažumų padėtį Lietuvoje. Lietuvos pusė, išvelgdama Lenkijoje potencialų partnerį eurointegracijos kelyje, nors sugebėjo iš galutinio deklaracijos teksto eliminuoti nemažai lenkų pusės reikalavimų, padarė keletą reikšmingų nuolaidų. Reikšmingiausia jų – nuostata dėl lenkiškų pavardžių rašybos. Dokumente rašoma, kad abi valstybės „garantuoja asmenims, priklausantiems tautinėms mažumoms, teisę vartoti savo vardus ir pavardes, taip kaip jie skamba ir rašomi jų gimtąja kalba“. Nors V. Sirutavičius atkreipia dėmesį, jog šioje pastraipoje neliko žodelio „oficialiuose dokumentuose“ ir dėl to šią deklaracijos nuostatą buvo galima ateityje įvairiai interpretuoti. Tačiau tai nekeičia paties fakto. Jo esmė tokia, kad jau 1992 m. pradžioje vienas aktualiausių klausimų šiandieniniuose santykiuose su Lenkija – pavardžių rašyba – jau tada buvo beveik išspręsta.

Pasirašius deklaraciją įtampų tiek lietuvių–lenkų, tiek Lietuvos ir Lenkijos santykiuose netrūko. Tiesa, jos jau nebuvo tokios aštrios kaip anksčiau. Studijos autorius tiksliai pastebi, kad būtent 1992–1994 m. laikotarpiu lenkų grupė susitaikė su tautinės mažumos statusu. Kita vertus, kairiųjų vyriausybės Lietuvoje siekiai depolitizuoti Lietuvos lenkų judėjimą davė atvirkštinį rezultatą – lenkų politinės partijos Lietuvoje susikūrimą.

Nors Lietuva buvo suinteresuota Lenkijos parama eurointegracijos procesams, o po Lietuvos apsisprendimo tapti NATO nare – ir transatlantinių santykių mezgimu, šįkart tarpvalstybiniuose santykiuose į pirmą vietą iškilo praeities vertinimo klausimas, konkrečiai – Želi-

gowskio akcijos įvertinimo problema dvišalius santykius reguliuojančiose sutartyse. Būtent dėl šios priežasties strigo tarpvalstybinės sutarties tarp Lietuvos ir Lenkijos pasirašymas. Galiausiai ši dilema buvo išspręsta radus saliamonišką sprendimą. Lenkijos pusei pasiūlius, į sutartį buvo įrašytas sakinytis, jog Lietuvos sostinė yra Vilnius, o Lenkijos – Varšuva.

Praėjus kuriam laikui po sutarties pasirašymo, vis dar neatsakyta į klausimą, kas konkrečiai buvo šio pasiūlymo autorius. Knygos autorius galbūt per drąsiai šios formuluotės autorystę priskiria lenkų derybininkui Steffanui Melleriui, neatsižvelgdamas į skelbtus tuometinio Lenkijos ambasadoriaus Vilniuje Jano Widackio atsiminimus, kuriuose šis teigia pats pokalbyje su Justu Paleckiu sugalvojęs tokią formulę. Pagal jį išeitų, jog dėl šios formulės galutinai susitarta ne Lietuvos Seimo delegacijos į Varšuvą metu 1993 m. gruodį, bet 1994 m. vasario pradžioje Vilniuje viešint Lenkijos prezidento specialiai įgaliotam pasiuntiniui Andrzejui Zakrzewskiu². Beje, knygos autorius, aprašydamas šį vizitą, cituoja Algirdo Brazausko atsiminimus, kuriuose jis konstatuoja, jog šio vizito metu buvo suderintos visos detalės dėl sutarties pasirašymo.

Reikia pažymėti, kad panašus problemos sprendimas iš tikrųjų buvo subrendęs. Tai liudija ir istoriko Elmanto Meilaus straipsnis „Lietuvos aide“, parašytas tuoj po to, kai susitarimas dėl sutarties preambulės tarp lietuvių ir lenkų derybininkų buvo jau pasiektas. 1994 m. vasario 17 d. jis siūlė sutartyje neminėti Želigowskio akcijos, o vietoj jos įrašyti nuostatą, kad abi šalys pripažįsta viena kitos „teritorinį vientisumą su teisėta ir visada teisiškai buvusia Lietuvos sostine Vilniumi ir „su teisėta ir visada teisiškai buvusia Lenkijos sostine Varšuva“³. Galima pažymėti, jog į šią lietuvių nuolaidą lenkų pusė atsakė tuo pačiu. Sutartyje buvo sušvelninta nuostata dėl lenkų pavardžių rašybos, įrašant, kad pavardės bus rašomos „pagal tautinės mažumos kalbos skambesį“. Kartu buvo numatyta, kad detalčiau šis klausimas bus aptartas specialioje tarpvalstybinėje sutartyje, kuri niekadoms taip ir nebuvo pasirašyta. 1995 m. pradžioje priimtas lietuvių kalbos įstatymas rodė, jog lietuvių pusė jau neketino grįžti prie tolesnės šios problemos svarstymų. Tokiu būdu Lietuvos derybininkai 1994 m. pasiekė pergalę, tačiau ji sukūrė ilgalaikę problemą, kurios ir šiandien nepajėgia išspręsti Lietuvos politikai.

Baigiant belieka konstatuoti, kad Vladas Sirutavičius parašė solidžią studiją, leidžiančią geriau suprasti dabartinę lietuvių ir lenkų bei Lietuvos ir Lenkijos santykių problematiką. Tai yra vienas iš tokių darbų, kuris ir po kelių dešimtmečių nepraras savo mokslinės vertės.

Alvydas Nikžentaitis
(Lietuvos istorijos institutas)

²J. W i d a c k i, *Między sensem a musem i inne rozważania*, Kraków, 2015, s. 225–226.

³*Lietuvos aidas*, 1994 m. vasario 17, nr. 32.